

ЎЗБЕК ТИЛИДА НАФАҚАТ ГИБРИД ЮКЛАМАСИНИНГ ПОЛИСЕМИК ХУСУСИЯТИ

Закирова Хафиза Разаковна
филология фанлари кандидати
Андижон давлат университети
Ўзбек тилшунослиги
кафедраси доценти
zakiheart@mail.ru +998934152881

Аннотация

Мақолада *нафақат* гибрид юкламасининг уюшган бўлақлар билан келгандаги полисемик хусусиятлари ўрганилган, хулосалар чиқарилган.

Аннотация

В статье идет речь о полисемантических особенностей гибридной частице *нафақат* в однородных членах предложения.

Annotation

The article deals with the polysemantic features of the hybrid particle *nafacat* in homogeneous terms of the sentence

Хозирги ўзбек адабий тилида *нафақат* гибрид юкламаси фаоллашиб кетди. Бу форсча-тожикча *на* инкор юкламаси билан арабча *фақат* айирувчи, чегараловчи юкламаси кўшилиб, араб тилида ҳам, форс-тожик тилларида ҳам бўлмаган янги ўзбекча ёрдамчи сўздир.

Нафақат сўзи илгари алоҳида-алоҳида талаффуз қилинар ва шундай ёзилар эди, кейинги пайтларда эса бу икки сўз бир бош урғу билан талаффуз қилиниб, бир сўз каби қўллана бошлагандан кейин ёзувда ҳам кўшиб ёзила бошлади ва бир қўш юклама бўлиб қолди (*на* юкламаси форс-тожик тилида бирга келган ҳамма сўзларга, худди ўзбек тилидаги *–ми* юкламаси каби, кўшиб айтилади ва ёзилади, аммо ўзбек тилида алоҳида, кўшилмасдан ёзилади).

Одатда, мустақил маъноли сўзларда икки ўзакнинг кўшилиб, бир бош урғу билан талаффуз қилинишидан янги бир сўз – ясама сўз ҳосил бўлади. Аммо мустақил маънога эга бўлмаган сўзларда бундай эмас. Икки ёки ундан ортиқ ёрдамчи сўзнинг кўшилиб, бир бош урғу билан талаффуз қилинишидан қўшма сўз ҳосил бўлишига қарамай, нутқда ҳар бир элемент ўз семантик хусусиятини сақлайди: *наҳот-ки*, *фақат-гина*, *ҳатто-ки*, *гўё-ки* ва бошқалар.

Нафақат сўзида ҳам шундай ходиса рўй берган: бунда *на* элементи ўзининг инкор-таъкид маъносида, *фақат* сўзи эса ажратувчи юклама маъносида қўлланади. Бир бош урғу билан талаффуз қилинса ҳам, унинг қисмларидаги семантик-грамматик маъноларида ўзгариш бўлмайди: қўш маъноли юклама бўлиб қолаверади.

Хозирги ўзбек адабий тилида бу қўш юклама тилимизда мавжуд бўлган «-гина эмас» юкламасининг ўрнига қўллана бошлади. Буни *нафақат* сўзи иштирокида тузилган гапларнинг мазмунини трансформация қилганимизда яна ҳам аниқроқ кўриш мумкин: *Болаларнинг яхмалак отиши, қорбўрон уйнаши нафақат завқли, балки соғлом бўлишида ҳам яхши*. Бу гапдаги *нафақат* сўзида *на* элементи инкор-таъкид юкламаси вазифасида, *фақат* сўзи эса айирув, чегаралов юкламаси вазифасида келмоқда. Демак, бундай

конструкцияларда нафақат сўзи “-гина эмас” юкламаларининг, яъни айрувчи ва инкор юкламаларининг маъносига тенг: *нафақат завқли – завқлигина эмас* (айирув + инкор).

Ҳозирги ўзбек адабий тилида, айниқса ҳозирги матбуот тилида **нафақат** ёрдамчиси орқали ҳосил бўлган синтактик конструкциялар кўплаб ишлатилмоқда. Шунинг учун бу ёрдамчи орқали ҳосил бўлган синтактик конструкцияларни ўрганиш ҳам илмий, ҳам амалий жаҳатдан муҳим аҳамиятга эга.

Нафақат сўзи ажратилиб, таъкидланиб, зидланиб, қиёсланиб келаётган гап бўлагидан олдин келади ва мазмунан ўзидан кейинги тасдиқ шаклидаги гап бўлагидан кичикроқ, кам даражада, кам аҳамиятли эканлигини билдириб, олдинги бўлакдаги мазмун билан қиёслаб, нутқнинг кўтарилувчи градациясини ҳосил қилувчи стилистик восита сифатида хизмат қилади.

Нафақат юкламаси воситасида ҳосил бўлган уюшиқ бўлакли конструкцияларда грамматик кўрсаткичларнинг қўлланиши икки ҳолатда бўлиши мумкин:

1) **Нафақат** юкламаси билан келаётган олдинги бўлакда грамматик кўрсаткичлар ифодаланмаслиги, “тушуриб қолдирилган” бўлиши мумкин. Унинг қандай формада эканлиги уюшаётган бўлақлар орқали аниқланади: *Нафақат турмуш, илм-фанда ҳам қинғир йўллардан бориб, иззат-икромга эришиш мумкин деб ўйласа?* Бу гапда уюшиқ бўлақларнинг биринчиси белгисиз формада келмоқда. Унинг қандай грамматик формада эканлигини аниқлаш учун **нафақат** сўзидаги **на** элементининг грамматик синоними “эмас” юкламаси билан алмаштириб қўлласак, у ҳолда инкор қилиниб, таъкидланаётган бўлақ ҳам ўзининг грамматик кўрсаткичларига эга бўлади: *нафақат турмуш, илм-фанда ҳам – фақат турмушда эмас, илм фанда ҳам.*

2) уюшиқ бўлақларнинг ҳаммасида грамматик формалар сақланиши ҳам мумкин: *Чунки бу мукофот нафақат Ҳамид Гуломга, балки Ҳозирги замон ўзбек прозасига берилган мукофот ҳамдир.*

Нафақат ёрдамида ҳосил бўлган уюшиқ бўлакли конструкцияларда кейинги уюшиқ бўлақларни таъкидловчи, кучайтирувчи, олдинги бўлакдаги мазмунга қўшувчи ёки унга қарама-қарши қўювчи ҳар хил грамматик воситалардан ҳеч бўлмаса биттаси (нафақатдан ташқари) бўлиши зарур. Бундай конструкцияларда биринчи уюшиқ бўлақнинг олдидан **нафақат** юкламаси келган бўлса, ундан кейинги бўлак олдидан кўпинча **балки** боғловчиси келтирилади ёки гапнинг мазмунига қараб “шу билан бирга, айти пайтда, қолаверса, жумладан, ҳатто” каби ёрдамчилар келтирилади, уюшаётган бўлақларнинг охиригидан кейин таъкидловчи ҳам юкламаси қўлланади. Бу ёрдамчиларнинг қайсилари, бир ёки бир нечасининг қўлланиши стилистик талабга кўра бўлади.

Булар куйидагича кўринишга эга :

1. Гапда билдирилаётган мазмуннинг **нафақат** юкламаси орқали ажратилиб, таъкидланиб кўрсатилаётган бўлакка оидлиги билан қаноатланиб қолмасдан, унинг янада кенгроқ масштабда давом этишини билдириш учун биринчи уюшаётган бўлакдан кейин **балки** боғловчиси келтирилади: *Отақўзи аканинг ишлари нафақат шу район, балки бутун областга ибрат бўлгусидир.*

2. Юқоридагидек гапларда кейинги бўлакни таъкидлаш учун **ҳам** юкламаси келтирилади: *Текшир-текшир, тушунтириш хати ёзиш нафақат директорни, балки ўқитувчиларни ҳам чарчатди.*

3. Юқоридагидек “нафақат..., балки... ҳам» воситаларида ҳосил бўлган конструкцияларда уюшиқ бўлақлар орасидаги **балки** боғловчиси қўлланмаслиги ҳам мумкин. Бунда у уюшиқ бўлақларда зидлаш, қарама қарши қўйиш мазмуни бир оз камайиб, олдинги бўлақ орқали ифодаланган мазмунга кейинги бўлақ орқали ифодаланган мазмун ҳам қўшилиши ифодаланади: *Ана шу савол нафақат бизни, ҳаммани ҳам ажаблантирди.*

4. Уюшаётган бўлақларнинг биринчиси **нафақат** юкламаси орқали ажратилиб, таъкидланиб, зидланиб келаётганда, кейинги бўлақни ҳам таъкидлаш, кучайтириш зарур бўлса, у бўлақдан олдин **ҳатто** юкламаси келтирилади: *Чингизхон лашкарлари бу тупроққа қора тўфон, йўқ, қора чигиртка янелиг бостириб кирганда, нафақат кўркам шаҳарлар, обод қишлоқлар, ҳатто тоғ арчалари аёвсиз қирилган экан.*

5. **Нафақат** юкламаси орқали ҳосил бўлган уюшиқ бўлақли конструкцияларнинг иккинчи қисмида **балки** боғловчисининг ўрнига “бутун, барча” каби аниқловчилар келтирилса ҳам бўлаверади, чунки олдинги бўлаққа қараганда кейинги уюшаётган бўлақнинг мазмуни кенгрок, каттарок эканлиги ўша аниқловчилар орқали ҳам берилиши мумкин: *Қабристон, нафақат қабристон, бутун қоракултепани тўлдирган издиҳом пастга қараб ёпирилган эди.*

6. Агар гапда қаралмишлар уюшиб келган бўлса, **нафақат** юкламаси умумий қаратқичдан кейин келади ва уюшаётган қаралмишларни бир-бирига зид қўяди: *У кишининг нафақат хўжалик соҳасидаги галабалари, балки физкультура ва ободончилик бобидаги ташаббуслари, яқин йилларда мамлакатга юз минг тонна узум етказиб бериш тўғрисидаги режалари улкан иш ва улкан режаларга ўрганиб қолган одамларни ҳам ҳайратга солмоқда.*

7. **Нафақат** юкламаси орқали ҳосил бўлган уюшиқ бўлақли конструкцияларда уюшиқ бўлақлар иккидан ортиқ ҳам бўлиши мумкин. Ундай пайтда ҳам уюшиқ бўлақлар иккига ажралади: а) **нафақат** юкламасига тегишли бўлган бўлақлар; б) **балки** дан кейинги бўлақлар. *Нафақат шу туман, шу вилоят, балки бутун республика, барча чўлқуварлар учун ибрат эканини таъкидлади.*

Нафақат юкламаси гапдаги ҳар қандай уюшиқ бўлақ билан келиши ва у уюшиқ бўлақларнинг биринчисини ажратиб кўрсатиш, таъкидлаш, иккинчисини эса олдинги бўлаққа нисбатан қиёслаши, зид қўйиши мумкин.

Нафақат юкламасининг уюшиқ бўлақлар билан келиши қуйидагича:

1. **Уюшиқ эгалар билан.** Гапнинг уюшиқ эгалари **нафақат** юкламаси орқали алоқага киришган бўлса, кесимдан англашилган иш-ҳаракат уюшган эгаларнинг фақат биринчисига хос бўлиб қолмасдан, балки унга қараганда кенгрок мазмунни ифодаловчи, муҳимроқ ҳисобланган кейинги эгаларга ҳам хослигини кўрсатиш учун хизмат қилади. *Бугунги кунда нафақат шаҳарликлар, қишлоқда яшовчиларнинг ўзи ҳам табиатга, табиатнинг асл қиёфаси сақланган гўшаларга ташна бўлиб қолдилар.*

2. **Уюшган кесимлар билан.** **Нафақат** юкламаси орқали уюшган кесимлар феълдан ҳам, бошқа сўзлардан ҳам бўлиши мумкин. Бундай синтактик конструкцияларда ўша уюшаётган кесимлар орқали ифодаланган мазмун бир-бирига қарама-қарши қўйилади, чоғиштирилади, кейинги кесим орқали ифодаланган мазмун аввалгисига нисбатан муҳимроқ эканлиги таъкидланади: *Агар Шум бола воқеаларни фаол кузатган бўлса, Ҳошимжон нафақат фаол кузатади, балки фаол қурашади ҳам.*

3. **Уюшган тўлдирувчилар билан.** **Нафақат** юкламаси воситасиз тўлдирувчилар билан ҳам, воситали тўлдирувчилар билан ҳам қўлланиши мумкин. **Нафақат** юкламаси орқали ҳосил бўлган конструкция воситасиз тўлдирувчилардан бўлса, кесимдан англашилган мазмун олдинги уюшиқ бўлақ билан бир қаторда кейинги бўлаққа ҳам тегишли эканлигини кўрсатади, чунки кесимдан англашилган мазмун фақат олдинги бўлақкагина хос бўлса, кесимнинг мазмуни тўлиқ англашилмай қолади: *“Пахтакор” кейинги учрашувда кетма-кет мағлубиятга учраб, нафақат муҳим очколарни, шу билан биргаликда кўплаб ўз мухлисларини ҳам йўқотди.*

Нафақат юкламаси орқали ҳосил синтактик конструкция воситали тўлдирувчилардан бўлганда, кесимдан англашилган мазмун биринчи бўлақ билан чегараланиб қолмасдан, кейинги бўлақларга ҳам алоқадор эканлиги ифодаланади: *Академик Э.Юсупов Добролюбов асарларининг нафақат рус адабиёти, жумладан ўзбек адабиётига ҳам таъсири тўғрисида тўхтади.*

4. **Уюшган аниқловчилар билан келиши.** Бу юклама уюшган сифатловчи аниқловчилар билан ҳам, қаратқайч аниқловчилар билан ҳам қўлланиши мумкин. Бунда аниқланмиш орқали ифодоланган мазмуннинг кенгайиши юзага келади. Олдинги аниқловчи аниқланган белги билан қаноатланиб қолмасдан, кейинги аниқловчи билдирган белги ҳам шу аниқланмишга алоқадор эканлиги, олдинги белгига қараганда кейинги белги муҳимроқ эканлиги ифодаланади: *Лекин биз қаерга бормайлик ва қаерда бўлмайлик, фашизм ва уруш нафақат инсониятнинг, балки у инсоният томонидан яратилган гўзал санъат асарларининг ҳам душмани эканлигига қатъий ишонч қабул қилдик.*

5. **Ҳоллар билан келиши.** Бу юклама ҳолларнинг ҳамма турлари билан ҳам кела олади ва инкор-тасдиқ тарзидаги синтактик конструкция ҳосил қилади. Бунда уюшаётган ҳолларнинг олдингисидан ифодаланган мазмунга қараганда кейинги уюшиқ бўлак орқали ифодаланган мазмун кенгроқ эканлиги таъкидланади: *Мазкур йўл нафақат район ёки шаҳарда, қолаверса, республикада ҳам катта иқтисодий аҳамиятга эга.*

Хулоса қилиб айтганда:

1. **Нафақат** юкламаси ҳар доим уюшиқ бўлакли конструкцияларда қўлланилади;
2. **Нафақат** сўзини ташкил қилувчи қисмлар тушунча ифодаланмаганлиги учун иккаласининг қўшилишидан янги маъноли ясама сўз эмас, балки қўш маъноли юклама ҳосил бўлган;
3. Бу юклама уюшиқ бўлакли гапларда олдинги бўлак билан кейинги бўлакни бир-бирига зидлаб, таъкидлаб, қарама-қарши қўйиб, кейинги бўлакнинг олдингисига қараганда кенгроқ, муҳимроқ мазмун ифодаланиши билдиришга хизмат қилади;
4. Уюшган бўлақлар иккидан ортиқ бўлганда ҳам, улар албатта икки қисмга ажралади: нафақат юкламаси тегишли бўлган бўлақлар ва унга зид қўйилаётган бўлақлар;
5. **Нафақат** юкламаси бошқа грамматик воситалар (балки, ҳам, ҳатто, шу билан бирга, айти пайтда, қолаверса, жумладан каби) билан бирга нутқда кўтарилиувчи грация ҳосил қилувчи стилистик восита ҳам бўлиб хизмат қилади;
6. **Нафақат** юкламаси –гина эмас, наинки, у ёқда турсин каби грамматик воситаларга синтактик синоним бўлиб хизмат қилиш мумкин.

Адабиётлар

1. Расулов Р. Ўзбек тилида ёрдамчи сўзларнинг семантик-грамматик хусусиятлари. – Тошкент:Фан, 1983.
2. Sayfullayeva R. Hozirgi o'zbek adabiy tili.O'quv qo'llanma. – Toshkent :Fan va texnologiyalar, 2009.